

Marton László Távolodó *Klezmer történet és etalon*

Yikhes – Doyres – Shteygers – egy háromrészes CD-sorozat címei hangzanak így. Kilencven esztendő klezmermuzikája Kelet-Európából s az Újvilágból. Három lemez, három füzet, három óra – most már mindent tudunk, ez a trilógia majdhogynem etalon.

Persze nem véletlenül. A szerkesztő, Rita Ottens ma a legismertebb klezmerkutató Európában, élettársa, a Brave Old World-alapító Joel Rubin... – így könnyű... Akárhogy is, ezt a három CD-t tényleg kiváló érzés kézbe venni, gusztálni a térképeit, fotóit, belemászni a jegyzetekbe, hogy a fül dolgait még ne említsem. Kiadója, a Trikont Münchenben székel; a német zenekritikusok gondolni sem mertek arra, hogy másnak ítélik az év legjobb etnolemezeinek díját. A

YIKHES

ötvenöt perce a korai (1907–1939) klezmerfelvételekből ízelít. A címadó darabot méltán érte a megtiszteltetés: 1910 táján rögzítették Bukarestben a Belfs Orchester előadásában, márpedig az akkori európai klezmerfelvételek a fehér hollók rokonságából valók.

Gyakorlatilag ez a lemez is New York-i illetőségű. Kirívó figyelmében részesült a klarinétos Naftule Brandwein – a tizennyolc felvételtől ő jegyez hatot. Brandwein 1919 körül érkezett Galíciából, nem olvasott kottát, de ez nem gátolta abban, hogy három év múltán a legkeresettebb név legyen a zsidó lemezpiacon. Kezdetben megesett, hogy együtt játszott vele bizonyos Dave Tarras, ugyanannak a nemzedéknek a másik, a következő legnagyobb hatású sztárja. Ha összevetjük a stílusukat, Brandweiné folkosabbnak, nyersebbnek, Tarrasé elegánsabbnak, amerikaiasabbnak tűnik. Tarras 1921-ben kötött ki, a zsidó pogromok elől menekül Ukrajnából. Ma, hét évvel a halála után „klarinétkirályként” szokás emlegetni, ő volt az utolsó európai születésű klezmer, s az, akinek a legtöbbet köszönhetek a hetvenes esztendő fia-

taljai. Ehhez (és Brandwein részvételéhez) képest aránytalanságnak tűnik, hogy mindössze egyetlen darabban szerepel a *Yikhes*en, bár igaz, ő rákerül a revált dokumentáló *Doyres*re is.

A hiányok közül talán még kínosabb az ugyancsak ukrainai Harry Kandelé, hiszen az ő klarinétjától származtatja az irodalom az amerikai vágású klezmermuzikát. Kandel egyébként Philadelphiában működött, a jiddis színház zenekarát vezette, lemezeket mindössze egy évtizedig, 1917-től 1927-ig készített.

A többiek: a hegedűs Abe Schwartz, a pozásos Sam Spielman, a tangóharmonikás Miskha Ziganoff, a cimbalmos Joseph Moskowicz elegánsan és szemléletesen mutatnak a tablón.

Ezek a régi stílusú darabok kedvesen sercegők és tompák, azokat szólítják meg elsősorban, akik a hangemlékeket gyűjtik, illetve ami még fontosabb: ezek az öregek jelentették a revivalnemzedék iskoláját. Erről mesél a

DOYRES

a klezmer revivale a hetvenes évek kezdetére datálható, a folkmozgalmak részeként. A klezmer aranykora (1913–1929) óta közel fél évszázad telt el, időközben végleg elcsendesedtek az öreg emigránsok Amerikában, míg Európában a holocaust, Izraelben az államalapítás tette meg a jiddis kultúra kimúlása érdekében a magáét. Mintegy huszonöt éve lapított a csend, amikor a fiatalok felmereszkedtek a padlásra, hogy előbányásszák az ősök '78-as gramofonlemezeit. Amit találtak, az többet jelentett hangemlékeknél: ezek az öreg Victor- és Columbia-korongok még éltek, s az örömmel és fájdalommal kimeríthetetlen, szélsőséges tartományiba csalogattak. Ez az élmény vezetett az első revival zenekarok megalapításához; Henry Sapoznik (Kapelye) az appalchi-, Andy Statman (Andy Statman Klezmer Orchestra) a bluegrass-daloktól, Hankus Netzky (Klezmer Conservatory Band) a jazztól fordult el.

Valamennyien szerepelnek a *Doyresen*. Ez a válogatás (tizennyolc felvétel, hetven perc) 1979-től 1994-ig öleli fel az újjászülető klezmer tradicionális hangvételű darabjait. A sorozat három részéből ez szól a legszélesebb közönséghez: a fiatal zsidóknak identitást, az idősebbeknek nosztalgiát, a nem zsidóknak pedig a mai amerikai zene egyik legnépszerűbb irányzatát kínálva. Ha beszélhetünk sztárparádéről, slágerkoktélról, a *Doyres* mindenképpen az.

Az első szám a legekben bővelkedő Klesmorimé. Ez a kaliforniai quintet 1974-ben alakult, s három év múlva ők készítették az első (új) klezmeralbumot (*East Side Wedding*). Az övéké volt az első országos klezmerturné, s az egyetlen Grammy-jelölt album, a *Metropolis*. Stílusukra négy fúvós hangszer (klarinét, trombita, szaxofon, pozán) nyom bélyeget, ettől harsány, húzós, jazzízű és életteli.

Európába viszont a Kapelye jutott el először. A zenekart Henry Sapoznik alapította 1979-ben, ő különben a New York-i Jiddis Nyelvi és Kulturális Intézet, a YIVO igazgatója. Két felvétellel vesznek részt ezen a válogatáson, az első az eredeti felállásban (amikor a mai Brave Old Worldből Michael Alpert hegedült) készült, s a '84-es *Levine and His Flying Machine* című albumon hallható, a másik az átalakulásukat követő '94-es *On The Air*ről való; ebben a zongorista Peter Sokolow a húzóerő.

A Kapelye világtól nem áll távol az Andy Statman Klezmer Orchestráé. Tuba helyett kürt, bendzsó helyett mandolin, hegedű helyett bőgő – a hangulat mégis közös tőről – a kis létszámú, autentikus klezmert játszó együttesekéről – való. A haszid Statmant Dave Tarras tanította klarinétozni, s mielőtt saját zenekara élére állt, a cimbalmos Walter Zev Feldmannal kettesben készített lemezt (*Jewish Klezmer Music*). Az erről kiemelt darab az, amelyik időben a legtávolabbra mutat – a cimbalom a klezmer egyik legősibb hangszere. (Statman ekkor mandolinon játszik.)

Az 1980-as bostoni születésű Klezmer Conservatory Band hangszerelése a jiddis színházak zenekarainak az amerikai jazz big bandekkel való találkozását idézi. Hankus Netsky bő létszámú társulata zenekarként és iskolaként egyaránt jelentős, hospitált benne a Klezematics, a Brave Old World és a Don Byron Klezmer Band némelyik tagja is.

A Joel Rubin Klezmer Band tipikus supergroup. Egyetlen, *Brave Old World* című albumán Michael Alpert a Kapelyéből, Netsky a KCB-ből,

Moishe Yerushalimsky a Klezmorimból az áruvédjegy. Naftule Brandwein archaikus stílusát kívánták megidézni ezzel a lemezzel, mely később a Brave Old World (mint) zenekar megalakulásához vezetett. Rubin, akit nemzedéke egyik legkitűnőbb klarinétosaként tartanak számon, '92-ben kivált, azóta Berlinben él.

A klarinét sztárjai közé tartozik Kurt Bjorling is, aki 1984-ben hozta létre a Chicago Klezmer Ensemble-t. Bjorling célkitűzése rímelt Joel Rubin zenekaráéval: ugyancsak a régivágású, kis létszámú kelet-európai zenekarok hangzását elevenítette fel. Később a Klezantics, majd a – Rubin utáni – Brave Old World tagja lett.

Az Epstein Brothers Orchestra és a Klezmer Plus! tagjai az eddig felsoroltakat megelőző nemzedék képviselői. Olyan veteránokról van szó, mint Sid Beckerman vagy Max, William és Julius Epstein, akik együtt játszottak egykor Brandweinnel, Tarrasszal; bár amerikai születésűek, tökéletesen beszélnek jiddisül, s játsszák a menyegzőt a negyvenes-ötvenes évek modorában.

A *Doyres* elévülhetetlen érdemei közé tartozik, hogy túlmutat a revival szülőhazáján, Amerikán. Így kerülhetett rá a klezmert a balkán zenéjével ötvöző mexikói New Shtetl Band, az ukrainai The Ukrainian Brass Band, Izrael egyedüli klezmere, Musa Berlin, és legfőképpen: hazánkból a Muzsikás. Őket a kiemelkedő nemzetközi visszhangú *Szól a kakas már* című albumuk alapján érte e megtiszteltetés; máramarosi cigány muzsikusok őrizték meg repertoárjukban az erdélyi parasztmuzsika zsidó darabjait. A Muzsikás – s a közreműködő cigány zenészek – interpretálása előtt ismeretlen volt ez a hagyomány.

Afféle szépséghibája, mint a *Yikhes*ről Kandel távolmaradása, a *Doyres*nek is van: bármilyen széles a látóköre, az érthetetlen, hogy miért maradt le róla a Zmiros Band Yale Strommal, vagy a – világ legjobb tradicionális klezmer zenekaraként számon tartott – Brave Old World.

SHTEYGERS

Egyfelől a harmadik válogatás is a revivalnemzedékhez köthető, ugyanakkor azokra a felvételekre épül, amelyek 1991-től '94-ig készültek, s túlmutatnak a tradicionális klezmeren. Ennek a hatvanöt percnak a határátlépés az egyetlen közös többszörös, a módja azonban igen változatos. Újra előke-
 rül a Klezmorim, a Klezmer Conservatory Band és

Peter Sokolow (ezúttal az Original Klezmer Jazz Banddel) – zenéjük most improvizációban gazdagabb, eredendően jazzmuzsikusokról árulkodó. A jazz felől közelít a klezmerhez Don Byron és a New Klezmer Trio is, mégpedig a free jazz felől, ízekre szedve, a felismerhetetlenségig kicsavarva egy-egy inspiráló vagy alapul szolgáló klezmermotívumot. Don Byron, aki a legfelkapottabb New York-i klarinétos a hetvenes években, egyébként is „szemet szűrő” figura a lemezen: a legenda szerint Tarras – valamennyi klarinétos közül – erre a fiatal fekete úrra esküdött. Akárhogy is, színes bőrű klezmerről nem tudunk rajta kívül. (Borzasztó kár, hogy azzal a formációjával, amellyel a negyvenes-ötvenes évek jiddis/amerikai kabarémuzsikusának, Mickey Katznak a darabjait reinkarnálja, nem szerepel a lemezen.)

Feltűnő, hogy míg az aranykor kimondottan New Yorkhoz kötődött, a revival előntötte az Egyesült Államokat, átszivárgott Mexikóba (New Shtetl Band), Kanadába (Flying Bulgar Klezmer Band), és hál’ isten egyre több európai zenekarról is hallhatunk. A *Shteygers* egyik kirívó erénye, hogy rájuk is figyel. A berlini Ahava Raba mellett két nagyszerű holland társaság tűnik ki: az amerikai avantjazz körökben elhíresült Burton Greene-vezette Klezmokum száma az album egyik legkataritikusabb, abszolút érzékenységű pontja, míg a Salomon Klezmerim duó tekintélye a zsidó, balkáni, orosz, közel-keleti, sőt holland népzenei motívumok eredeti összefűzéséből ered.

A *Shteygers* egyértelmű szupersztárja a – hazánkban már négy viharos sikerű koncertet adott – Klezomatics. Az egészen nyilvánvaló, hogy ez a tízéves New York-i társaság az extázisban utazik, szokatlan, zavarba ejtő boldogságot keltve jelenlétével. Rendkívüli sikerük kulcsa éppen úgy kereshető személyiségükben, technikai felkészültségükben, mint abban a rendkívüli arányban, amely az akusztikus és elektromos hangszereket, a népzenei, a jazzt és a rockot, a klezmerrel s a balkán muzsikáját ötvözi.

A Klezomatics vezetője, a trombitás/szintetizátoros Frank London írta Jonathan Berman *Shvitz* című filmjének a zenéjét '93-ban, részben a Klezomatics egyes tagjainak, részben más New York-i avantgárd zenészeknek közreműködésével. Erről is kimásoltak egy számot a szerkesztők, mely kétségtelenül szép, ugyanakkor kevésbé szemléltetője a *Shvitz* progresszivitásának (például jiddis hip-hop, rap).

Frank London (az ugyancsak klezomaticsos), David Licht és Joel Rubin is tagja annak az alkalmi szupergroupnak, amely a világhírű jazzmuzsikus, Branford Marsalis darabját adja elő. Ennek a két és fél percnél az biztosíthatja megkülönböztetett figyelmünket, hogy az egyetlen felvétel a sorozaton, amely nem szerepelt eddig semmilyen albumon. Marsalist arra kérték fel, hogy egy gyermeknek szóló bibliai tárgyú rajzfilmhez készítsen zenét: ez a darab Dávid és Góliát történetéé.

1993 őszén a budapesti Petőfi Csarnokban állomásozott az úgynevezett Radical Jewish Culture turné, a New York-i Knitting Factory szervezésében. Ennek a programnak a szereplői (az eddig említettek közül a New Klezmer Trio és Frank London vett részt benne) elutasítják a tradíciót mint kötöttséget; „radikális” zenéjükben annak adnak hangot, ahogyan a jelenben élnek meg zsidóságukat.

Ennek a körnek a reprezentánsa Elliott Sharp is, aki a dobos Ted Epsteinnel és a hegedűs csillag Mark Feldmannal vett fel egy számot a bécsi Extraplatte lemeztársaság számára. Egy tradicionális melódia és a Sharpra jellemző experimentális, noise-jazz találkozása ez a boncasztalon.

Ha szemére vettem a *Yikhesnek* és a *Doyresnek* a „mulasztásait”, hadd legyenek végül konzekvensen kegyetlenek a *Shteygers*szel is: John Zorn, a Radical Jewish Culture létrehívója bizony nagyon hiányzik nekem Masada nevű akusztikus klezmer-bebop kvartettjével. De azt is könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy így is kihúzható az etalon előtti „majdhogyanem”.